

KATARZYNA BOGACKA

Szkola Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie  
<https://orcid.org/0000-0002-0149-4060>

## *Ewa Letkiewicz, Konteksty polskiej biżuterii patriotycznej. Konfederacja barska i powstania narodowe w XIX wieku. Historia kulturowa*

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2021, ss. 266, il. 149,  
ISBN: 9788322795231

Nakładem wydawnictwa UMCS w Lublinie ukazała się kolejna książka Ewy Letkiewicz poświęcona biżuterii w Polsce, a szerzej – ozdobom ciała i stroju. Dwie poprzednie – *Klejnoty w Polsce. Czasy ostatnich Jagiellonów i Wazów* (2006) oraz *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce* (2011) – wprowadzały w problematykę nowożytnych kosztownych ozdób noszonych w I Rzeczypospolitej. W najnowszej pracy Autorka przenosi swe zainteresowania na koniec XVIII i XIX w., skupiając się na tym rodzaju biżuterii, który w świadomości społecznej jest najsilniej kojarzony z okresem rozbiorów. Podobnie jak w poprzednich dwóch monografiach priorytetem jest wydobycie specyfiki przedmiotów, które stały się symbolem pewnej epoki. W tym wypadku jest to symbol wyrazisty na tyle, że konotująca go odmiana biżuterii, „której powstanie ma związek z działaniami prowadzącymi do zachowania niezależności politycznej, do odzyskania bytu państwowego” (s. 10), zyskała miano patriotycznej.

We wstępie Autorka wskazuje – za Janem Tyszkiewiczem – na niewspółmierność aktualnego stanu opracowania do „rozległości zjawiska” biżuterii patriotycznej oraz na prekursorską pozycję polskich wyrobów okresu konfederacji barskiej, wbrew przyjętemu w literaturze zachodniej pogładowi o francuskiej genezie biżuterii związanej z rewolucją 1789 r. Te dwie konstatacje określają w istocie zapowiedzianą i zrealizowaną przez Ewę Letkiewicz

koncepcję jej książki. Chronologia badanego zjawiska sięga konfederacji barskiej (1768–1772) i prowadzi od schyłku Polski przedrozbiorowej (z zaakcentowaniem próby ratowania suwerenności przez uchwalenie Konstytucji 3 Maja), poprzez okres niewoli narodowej z jego „kamieniami milowymi” – powstaniami listopadowym i styczniowym, aż do swoistej konkluzji w postaci odniesień do początku lat 80. XX w. Autorka nie podporządkowuje jednak swych rozważań wyłącznie chronologii, lecz wyznacza spektrum zainteresowań badawczych, wskazując problemy związane z opisywaną odmianą biżuterii. Chronologia jest tu jednak w sposób naturalny respektowana, ponieważ nie sposób oddzielić uwarunkowań historycznych od społecznych i kulturowych. Zadaniem książki jest zaś udzielenie odpowiedzi na pytania o twórców i odbiorców biżuterii patriotycznej, a nade wszystko o jej ponadhistoryczny sens, uchwytny mimo „różnic genetycznych” dzielących biżuteryjne wytwory z końca XVIII i z XIX w., oraz pełnione przez nią, a zarazem definiujące ją funkcje (s. 10). Z założeniami tymi koresponduje przyjęte przez Autorkę podejście metodologiczne historii kulturowej Petera Burke’a oraz fińskiego filozofa i historyka kultury Hannu Salmiego<sup>1</sup>, powołanie się na podejście kontekstowe Marcii Pointon<sup>2</sup> i na klasyczny dziś model komunikacji społecznej Harolda Dwighta Lasswella<sup>3</sup>. Zwłaszcza poszerzenie metodologii nauk humanistycznych o perspektywę

<sup>1</sup> Hannu SALMI, *Europa XIX wieku. Historia kulturowa*, tłum. Agnieszka Szurek (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010).

<sup>2</sup> Marcia POINTON, *Brilliant Effects. A Cultural History of Gem Stones and Jewellery* (New Haven-London: Yale

University Press, 2009).

<sup>3</sup> Pierwsze, kluczowe w modelu aktu perswazyjnego Lasswella pytanie o osobę nadawcy komunikatu w dalszej części książki Autorka przekłada na język swych badań: kto nosił biżuterię patriotyczną? Model ten oryginalnie służył



1. Odznaka barska, Muzeum Sztuki Medalierskiej we Wrocławiu. Fot. Muzeum Sztuki Medalierskiej

komunikowania, reprezentującego nauki społeczne, potencjalnie uzupełnia zasób zadawanych pytań i zakres interpretacji badanych zjawisk<sup>4</sup>.

Konstrukcja książki, adekwatnie do zapowiedzianego we wstępie ujęcia problemowego, opiera się na czterech rozdziałach rozwijających dramaturgię badanego zjawiska. Ich tytuły opisują rozważane kwestie: *Od „narodowej pamiątki” do „biżuterii patriotycznej”*, *Biżuteria patriotyczna – narodziny mitu*, *W poszukiwaniu definicji biżuterii patriotycznej*, *Biżuteria patriotyczna w komunikacji społecznej*. Autorka wykorzystuje źródła tekstowe, opracowania z zakresu historii sztuki, historii, historiografii, socjologii czy politologii, co znajduje odzwierciedlenie w bibliografii i bogatym materiale ilustracyjnym, wykraczającym poza ukazanie opisywanych artefaktów, a budującym „konteksty”. Zestawiona przez Ewę Letkiewicz wyczerpująca bibliografia (s. 213–

ukazaniu, jakie myśli lub zachowania komunikat Nadawcy wywołuje u Odbiorcy, i był stosowany w badaniach nad propagandą; zob. Bogusława DOBEK-OSTROWSKA, *Podstawy komunikowania społecznego* (Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 1999), s. 45–47.

<sup>4</sup> Kamil KOPIJ, „Teoria komunikacji a propaganda w numizmatyce rzymskiej”, *Wiadomości Numizmatyczne* 61, z. 1-2 (2017), s. 63–83 (zwł. s. 74).

<sup>5</sup> Okręgowe Muzeum Miedzi w Legnicy, 1980; kościół św. Stanisława w Łańcucie, 1987; Muzeum Sztuki Złotni-

237) ujawnia, że do tej pory biżuteria patriotyczna była przedmiotem rozważań cząstkowych, a poszczególne obiekty i ich kolekcje znalazły miejsce w opracowaniach zbiorów prywatnych i muzealnych oraz kilku wystaw<sup>5</sup>. Nie jest to pierwsza praca Ewy Letkiewicz dotycząca biżuterii patriotycznej, lecz pierwsza tak pełna, co sytuuje Autorkę w czołówce współczesnych badaczy zajmujących się tym tematem.

Autorka zwraca uwagę na fakt, że zarówno termin „biżuteria patriotyczna”, jak i sama problematyka pojawia się powszechnie w opracowaniach z lat 80. XX w. Część piszących na ten temat stosowała inne terminy, jak np. „biżuteria o charakterze patriotycznym” (Mieczysław Knobloch), „czarna biżuteria”, „biżuteria narodowa” czy też „pamiątki narodowe”. Nazwa „biżuteria patriotyczna” została wprowadzona do literatury przedmiotu przez Wandę Bigoszewską, której najwcześniejsze opracowania na ten temat (przywołane w bibliografii) pochodzą z 1973 r.<sup>6</sup>

Ewa Letkiewicz łączy ściśle kwestie nazewnictwa ze sferą idei, tę zaś ukazuje w kontekście sytuacji panującej od końca II wojny światowej aż do przełomowego roku 1980. Jak pisze, „w latach 80. XX wieku pojawił się nie tylko nowy problem badawczy [...], nie tylko zaistniała nowa nazwa, ale też zmienił się sposób postrzegania biżuterii [patriotycznej] implikujący jej interpretację”. Autorka podkreśla znaczenie dążeń niepodległościowych i odrodzenie się tradycyjnego polskiego patriotyzmu jako czynników konstytuujących rolę społeczną badanego zjawiska i poszczególnych artefaktów. Postawy niepodległościowego patriotyzmu były zaś nie do pogodzenia z rozwijaną od lat 60. XIX w. ideologią socjalistyczną (s. 34–35).

Interesujących refleksji nad kulturą polską dostarcza zreferowana przez Autorkę historia ewolucji definicji „biżuterii patriotycznej”, z podkreśleniem „dominacji wartości emocjonalnych nad kosztownością materiału i walorami artystycznymi”, „przewagi treści nad formą” (s. 47). Ponadto – jak zauważa Ewa Letkiewicz – definicja taka konotuje węższy zakres znaczeń niż „narodowa pamiątka” czy „oznaka polityczna”, podlega bowiem świadomej selek-

czej w Kazimierzu Dolnym, 2007; Muzeum Niepodległości w Warszawie, 2004 i 2011).

<sup>6</sup> Wyjaśnienie kwestii terminologii zob. Ewa LETKIEWICZ, „Polska biżuteria patriotyczna: terminologia, definicje, znaczenia i konteksty”, w: *Biżuteria w Polsce. Konteksty, zbiory, ekspozycje, rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, red. Katarzyna KLUCZWAJD (Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2019), s. 31–39.



2. Zawieszenie z sylwetowym portretem Tadeusza Kościuszki, 1800, Muzeum Narodowe w Warszawie. Fot. <https://cyfrowe.mnw.art>

tywności pamięci historycznej. Nigdy nie jest ostateczna, lecz powinna podlegać [stałej] dyskusji. W następnym rozdziale (czwartym) Autorka wyjaśnia tę kwestię, pisząc, że biżuteria patriotyczna jest elementem żywej historii i powinna odzyskać kontekst, w jakim się pojawiła. Określenie jej jako „patriotycznej” powinno zakładać, że może ona stanowić komunikat o różnych odmianach patriotyzmu. Teza ta ilustrowana jest rozważaniami dotyczącymi polskich początków biżuterii patriotycznej – pierścieni z dewizą „fidis manibus”. Autorka precyzuje, że ich powstanie łączy się w istocie z dwoma obozami politycznymi – konfederatów barskich i królewskim, a także konstatuje, że pomimo podobieństwa formy niosły one odmienny przekaz ideowy, adekwatny do pojmowania własnej powinności wobec ojczyzny. Rozróżnienie to pozwala określić funkcje obydwu rodzajów ozdób i zweryfikować na podstawie źródeł, że pierścień konfederacki pełnił rolę upamiętnienia, królewski zaś – nagrody. Odmianę tej drugiej kategorii stanowiły „pierścienie żołnierskie”. Klasyfikacja ta poparta została rzetelną analizą licznych przykładów pierścieni i konfrontacją ich z opracowaniami, w tym z pracami Franciszka Ja-

worskiego z lat 1911–1913. Z historii pierścieni początku lat 90. XVIII w., ofiarowywanych za zasługi na polu bitwy, Ewa Letkiewicz wydobyla też wątek swoistej rywalizacji między Kościuszką a królem: „Kościuszek rozżalony na króla z powodu jego przystąpienia do Targowicy w 1792 roku, orderów [Virtuti Militari] od króla nie chciał rozdawać. Srebrne medale polecił odesłać do mennicy, złote przetopić na obrączki” (s. 84). Jest to jeden z tych wątków psychologicznych, które przez swą ponadczasowość uzupełniają wyjaśnienia historyczne.

Społeczne funkcjonowanie pierścieni Autorka wyjaśnia na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze psychologiczno-antropologicznym znaczeniem daru: „[...] dar, możliwość dysponowania nim jest, według Maurice’a Godeliera, teoretyka kultury daru, instrumentem walki o władzę i o reputację. Dar sprawia, że [...] darczyńca nakłada na obdarowanego zobowiązanie, umieszcza go na pozycji niższej, podporządkowanej [...]” (s. 85). W warstwie symbolicznej pierścien jest zaś znakiem zaślubin, a związek między zaślubionymi nabiera wymiaru sakralnego. Jako kontynuację tej ostatniej interpretacji można rozumieć – choć nie jest to wprost powiedziane – postawiony przez Autorkę problem odróżnienia „bohaterów narodowych” (według definicji Feliksa Konecznego godnych owych zaślubin) od „mężów zasługi”, którzy „nie posiadli koniecznej chwały moralnej”. Jak pisze Ewa Letkiewicz, „Wizerunki bohaterów narodowych, z których najślawniejsi: książę Józef Poniatowski, Tadeusz Kościuszek oraz wskrzesiciele ojczyzny, za których uznawano Napoleona Bonapartego i cara Aleksandra I, wpisały się w historię niepodległościową, pozostawiając trwałe ślady w postaci biżuterii” (s. 88). Rozróżnienie to stanowi istotę analizy biżuterii z jednej strony związanej z Tadeuszem Kościuszką, z drugiej zaś z Aleksandrem I, przeprowadzonej w kontekście „życia społecznego Polaków w XIX wieku”. Autorka podkreśla, że „«czczenie», «rozpamiętywanie», «upamiętnianie» stały się [jego] ważnymi praktykami” (s. 90). Fenomen wyidealizowanej do granic możliwości legendy i kultu Kościuszki, królujących w życiu narodu polskiego od jego śmierci w 1817 r. aż do końca I wojny światowej<sup>7</sup>, został ukazany przez pryzmat niezliczonych ozdób i pamiątek poświęconych Naczelnikowi. (Liczbę wizerunków Tadeusza Kościuszki, jak podaje Autorka, szacuje się na 25 000.) Wydobyty został też kontrast między wzniosłością moralną upamiętnianego wodza („porównywany do trojańskiego Hektora, [...] do rzymskich bohaterów [...], cnotliwy, waleczny, nieustraszony, demokratą

<sup>7</sup> Interesującą kwestią, wykraczającą poza tematykę omawianej książki, jest relacja między kultem Kościuszki a nowo kreowanym etosem Józefa Piłsudskiego po prze-

kazaniu mu władzy i naczelnego dowództwa Wojska Polskiego przez Radę Regencyjną 11 XI 1918 r., a następnie powierzeniu mu funkcji Naczelnika Państwa.



3. Pierścień upamiętniający śmierć cara Aleksandra I, 1825, Muzeum Warszawy. Fot. domena publiczna



4. Pierścień z miniaturowym portretem generała Józefa Sowińskiego, Muzeum Narodowe w Warszawie. Fot. Jakub Płoszaj

i męczennik”, s. 94) a nierzadkim kunktatorstwem fundatorów poświęconych mu ozdób (o czym świadczy łączenie jego postaci z hasłami rewolucji francuskiej) oraz obawami polityków i rządzących. Ewa Letkiewicz ukazuje mechanizm wywoływania pożądanego „rewolucyjnych” skojarzeń nie tylko poprzez inskrypcje umieszczane na poszczególnych przedmiotach, lecz także dzięki korzystaniu z określonych wzorów rzymskich, do których „oprócz europejskich elit sięgała także rewolucyjna Francja, zapożyczając stamtąd m.in. motyw różeg liktorskich oraz czapki frygijskiej” (s. 103).

Na przykładzie biżuterii o ikonografii kościuszkowskiej Ewa Letkiewicz ukazuje przemianę mody *al antique* w inspirowaną portretem sylwetowym, reprezentowaną dziś przez nieliczne przykłady pierścieni i zawieszek. Szczególną uwagę Autorka poświęca dziełom przypisanym „znakomitemu artyście Janowi Regulskiemu” (s. 107), realizującemu m.in. zlecenia króla i jego brata – prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego. Antyczne stylizacje Naczelnika odnosi do żywych skojarzeń z wielkimi postaciami starożytności, podbudowanych współczesną twórczością panegiryczną, wyjaśnia symbolikę stroju i atrybutów. Docieklivość Autorki obejmuje także kwestie techniczne dotyczące wizerunków Naczelnika. Grupa bardzo podobnych do siebie profilowych ujęć półpostaci Tadeusza Kościuszki ze wzniesioną szablą wzorowana jest na pierwowzorze wykonanym za pomocą urządzenia zwanego fizjotrasem, uznawanego za doskonałe narzędzie realistycznego portretowania. Jak wskazuje Autorka, idea kościuszkowska łączy się z wielkimi manifestacjami patriotycznymi poprzedzającymi wybuch powstania styczniowego. To właśnie obchody śmierci Naczelnika 15 października 1861 r. stały się przyczyną masowych aresztowań i zamknięcia kościołów warszawskich w proteście przeciw ich profanacji.

Przeciwwagę ideową biżuterii związanej z Tadeuszem Kościuszką stanowi w ujęciu Ewy Letkiewicz

„biżuteria «Wskrziesiciela Ojczyzny», cara-króla Aleksandra I” (s. 120nn.). Autorka analizuje nieoczywiste dziś motywy wyrazów uwielbienia kierowanych doń przez Polaków, dostrzegających przede wszystkim kontrast z niedawnym panowaniem Katarzyny II i życzeniowo interpretujących najmniejsze gesty carskiej życzliwości. W ówczesnych nastrojach społecznych, którym dawano wyraz poprzez sztukę, zwraca uwagę początkowy zachwyty dla poczynań władcy, z czasem ustępujący niechęci, zastąpionej uwielbieniem bezpośrednio po jego śmierci. Jednakże – zauważa Letkiewicz – „obok oficjalnego, panegirycznego nurtu istniał «drugi obieg» literatury i poezji patriotycznej, dalekiej od wielbienia «Anioła Pokoju»” (s. 134). Za Jarosławem Czubatym Autorka uwzględnia pewien relativizm tych postaw, kształtowanych pod naciskiem niesprzyjających uwarunkowań rzeczywistości porobiorowej, gdy wielkie nadzieje musiały ustąpić rozczarowaniu. To dążenie do uwzględnienia złożoności tytułowych kontekstów biżuterii patriotycznej najpełniej dochodzi do głosu właśnie w tej części książki. Czytelnik odnajdzie tu wiele analogii z postawami obserwowanymi w społeczeństwie polskim okresu PRL i czasu przemian lat 80. XX w. Rozważania te jednak nade wszystko ukazują niejednoznaczność uwarunkowań symboliki biżuterii patriotycznej, a także – postulowaną we wstępie – dyskusyjność samego pojęcia.

Jednym z rodzajów biżuterii związanej z „Wskrziesicielem Ojczyzny” była biżuteria żałobna wytwarzana po jego śmierci (1 grudnia 1825), noszona, jak podkreśla Autorka, stosownie do obowiązujących w polskim społeczeństwie zwyczajów żałobnych. Ewa Letkiewicz nie wyklucza jej prekursorskiego znaczenia: „Być może pierwowzorem dla pierścieni żałobnych w Polsce były pierścienie rosyjskie, które wytwarzano dla uczczenia pamięci cara” (s. 133).

Zarówno kontekst społeczny, jak i komunikowane treści wyróżniają biżuterię obydwu powstań na-



5. Kokarda z Orłem Białym i datą „1863”, Muzeum Narodowe w Krakowie. Fot. MNK

rodowych. Podkreślony został jej odmienny charakter, nie tworzyły jej już bowiem cenne ozdoby, charakterystyczne dla poprzednich typów, lecz wyroby z pospolitych często materiałów, za to o wysokim ładunku emocjonalnym. Najlepszym tego przykładem są krzyżyki upamiętniające bitwę pod Olszynką Grochowską, wykonywane z gałązek rosnących tam olch. Ewa Letkiewicz nie tylko przypomina, że ich pomysłodawczynią była Klaudyna z Działyńskich Potocka, lecz także przybliżyła kwestię patriotycznego zaangażowania polskich szlachcianek i arystokratek, ich kontakty ze światem sztuki, ukazując w ten sposób „kobiecy rys” ówczesnej biżuterii. W odniesieniu do wydarzeń poprzedzających powstanie styczniowe została zaś ukazana rola kobiet (również z niższych warstw społecznych) świadomie propagujących idee patriotyczne poprzez czarny strój i bi-

żuterię żałobną. Autorka podkreśla spontaniczne przywdzianie żałoby po pogrzebie „pięciu poległych” – ofiar manifestacji patriotycznej 27 lutego 1861 r., ale także restrykcyjne egzekwowanie jej przestrzegania przez „czerwonych” – radykalną część powstańców. Ukazuje też eskalację w epatowaniu cierpieniem i skrajnymi emocjami w przekazie niesionym przez biżuterię (notabene wzorowaną na sentymtalnej), czerpiącą wprost z chrześcijańskiego kultu Pasji Chrystusa, męczeństwa świętych i ich relikwii. Autorka ukazuje całe bogactwo ikonografii ówczesnej biżuterii patriotycznej: od dosłowności „partykuł” włosów, przez motywy korony cierniowej i kajdan, Orła Białego, dwudzielne tarcze herbowe z Orłem i Pogonią, po emblematy cnót boskich (teologicznych). W kontekście sierpniowych wydarzeń 1861 r. Autorka zwraca uwagę na popularyzację biżuterii

z trójdzielną tarczą herbową, na której obok godła Polski i Litwy pojawia się godło Rusi – postać św. Michała Archanioła. „Trójpolowy herb [...] wyrażając ciągłość państwową Polski i aspiracje wolnościowe zamieszkujących ją narodów [...] stał się wówczas pierwowzorem herbu państwowego zrealizowanego w powstaniu styczniowym [...]” (s. 195). W konkluzji omówienia powstańczych i popowstańczych losów biżuterii patriotycznej, strojów i pamiątek z powstania czytamy, że ukryte z powodu represji, „dla przechowujących je stały się relikwiami męczenników, pełniąc już inną funkcję – rezerwuaru pamięci o tragicznych losach ludzi i polskiej sprawy” (s. 202).

Do istotnych kwestii podniesionych przez Autorkę w zakończeniu pracy należą przemiany charakteru biżuterii patriotycznej w omawianym okresie, zmierzające do jej upowszechnienia, idące w parze z postępującym upadkiem złotnictwa i jubilerstwa w Królestwie Polskim, a także przejmowanie przez nią symboliki religijnej i nabywanie charakteru narodowego, dzięki czemu odegrała istotną rolę w budowaniu i utrwalaniu tożsamości narodowej. Ustawowe ograniczenie roli wyrobów z kruszców miało jednak,

jak podkreśla Autorka, pozytywny wpływ na masową wręcz wytwórczość z metali nieszlachetnych. „Paradoksalnie biżuteria «uboga» okazała się świetnym narzędziem propagandy ideologicznej, wykorzystanej przez obóz «czerwonych» do patriotycznego obudzenia, uświadomienia i uaktywnienia mas narodu” (s. 211). To zaś przesądziło o jej żywotności i ponownym wykorzystaniu w latach 80. XX w. Jest to, jak sądzę, dobry punkt wyjścia dla zbadania dalszych losów zarówno poszczególnych przedmiotów i ich wzorów, jak i problemu ciągłości oraz przemian idei stojących u podłoża zjawiska biżuterii patriotycznej. Ta ze wszech miar satysfakcjonująca lektura domaga się bowiem kontynuacji.

Warto podkreślić, że omawiana tu monografia została napisana klarownym językiem i wydana bardzo starannie, poczynając od zaprojektowanej przez Autorkę okładki (z portretem Julii Bogk autorstwa Józefa Simmlera). Liczący 212 stron tekst przeplata 148 w większości barwnych ilustracji, bibliografia ujmuje zarówno teksty źródłowe, jak i aktualną literaturę przedmiotu, całości dopełniają streszczenie w języku angielskim, spis ilustracji ze wskazaniem ich źródeł oraz indeks osób.

## Bibliografia:

Dobek-Ostrowska, Bogusława. *Podstawy komunikowania społecznego*. Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 1999.

Kopij, Kamil. “Teoria komunikacji a propaganda w numizmatyce rzymskiej.” *Wiadomości Numizmatyczne* 61, z. 1-2 (2017): 63–83.

Letkiewicz, Ewa. “Polska biżuteria patriotyczna: terminologia, definicje, znaczenia i konteksty.” W *Biżuteria w Polsce. Konteksty, zbiory, ekspozycje*, redakcja Katarzyna Kluczajd, 31–39. Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2019.

Pointon, Marcia. *Brilliant Effects. A Cultural History of Gem Stones and Jewellery*. New Haven-London: Yale University Press, 2009.

Salmi, Hannu. *Europa XIX wieku. Historia kulturowa*. Tłumaczenie Agnieszka Szurek. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010.